

НАУКОВА ХРОНІКА

УДК 94(477.46-25Черкаси)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-158-163

Віталій МАСНЕНКО

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>
e-mail: masnenko@ukr.net

Vitalii MASNENKO

PhD hab. (History), Professor, head of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>
e-mail: masnenko@ukr.net

«КРУГЛИЙ СТІЛ» «СТАРОДАВНІ ЧЕРКАСИ: ДИСКУСІЯ ЩОДО ВИНИКНЕННЯ МІСТА»

“ROUND TABLE” ON THE TOPIC “ANCIENT CHERKASY: DISCUSSION ABOUT ORIGIN OF THE CITY”

18 жовтня 2024 р. у Черкаському національному університеті ім. Богдана Хмельницького зусиллями кафедри історії України та Осередку НТШ у Черкасах був проведений «круглий стіл» «Стародавні Черкаси: дискусія щодо виникнення міста».

В обговоренні важливої наукової проблеми взяли участь: доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЧНУ ім. Б. Хмельницького Анатолій Чабан, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв Валерій Ластовський, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини Дмитро Куштан, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ЧНУ ім. Б. Хмельницького Юрій Михайлюк, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України Олег Бубенок, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України Дмитро Вирський, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки ЧНУ ім. Б. Хмельницького Сергій Корновенко, директор Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини Михайло Сиволап, кандидат історичних наук, доцент, директор Черкаської гімназії №31 Сергій Шамара, доктор історичних наук, професор кафедри історії України ЧНУ ім. Б. Хмельницького Юрій Присяжнюк, доктор історичних наук, доцент кафедри історії України ЧНУ ім. Б. Хмельницького Костянтин Івангородський, кандидат історичних наук,

доцент, в.о. директора ННІ міжнародних відносин, історії та філософії Андрій Касян, нумізмат та колекціонер Анатолій Шаповал. За дискусією уважно спостерігали і отримували необхідний досвід студенти-історики ННІ міжнародних відносин, історії та філософії.

Модерував обговоренням доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України ЧНУ ім. Б. Хмельницького Віталій Масненко.

З привітальним словом до учасників заходу звернувся перший проректор ЧНУ, кандидат історичних наук, професор **Василь Мойсієнко**. Який наголосив на власному подвійному інтересі до запланованого обговорення як історика, і як депутата Черкаської міської ради. У першому аспекті важливою є сама наукова проблема дати заснування міста, особливо нові гіпотези і пропозиції. А для представників місцевого самоврядування актуальність визначається необхідністю врахування історичної спадщини для сучасного розвитку міста, особливо щодо запобігання незаконних забудов. Обговорення також може актуалізувати ініціювання внесення зміни до попереднього рішення Кабінету міністрів України щодо дати заснування міста у 1286 р. Продуктивною пропозицією він також вважає створення спеціальної комісії при міському голові для консультування з історичної проблематики.

В.о. директора ННІ міжнародних відносин, історії та філософії **Андрій Касян** нагадав присутнім студентам, що під час навчальної археологічної практики вони також долучалися до дослідження минувшини нашого міста та побажав учасникам зібрання плідної дискусії.

Анатолій Чабан розповів про механізм і учасників попереднього визначення дати заснування міста.

Щодо офіційних документів – то варто насамперед підняти рішення Черкаського міськвиконкому про підготовку до відзначення Дня міста (кінець 1981 – початок 1982 року), а також офіційні відповіді провідних наукових установ колишнього Радянського Союзу та України (ЦГАДА, ЦДІАК України, ЦДІАК Львова, бібліотеки ім. Вернадського, наукові бібліотеки Львова, Ленінграду тощо); науковий висновок про дату заснування міста інститутів історії та археології УРСР, відповідний висновок інститутів історії та археології СРСР, а також відповідну постанову Черкаського облвиконкому, а також постанову президії Верховної Ради УРСР про відзначення дати заснування міста Черкаси і нагородження орденом. Також долучити результати археологічних досліджень, що проводилися на території міста протягом 1982–1986 рр. інститутом археології НАН УРСР (І.І. Артеменко).

Щодо пошуків краєзнавців – то варто підняти публікації «Черкаської правди», а також виступи на різноманітних конференціях, публічних дискусіях відомих краєзнавців. Дискусія про дату заснування міста тривала протягом тривалого часу, але особливо активізувалася у 1980-і роки після публікації у «Черкаській правді» фундаментальної статті А.В. Сердюка «Скільки років Черкасам?». Долучити публікації істориків (О.В. Тканко, Г.С. Сизоненко), краєзнавців (М.Ф. Пономаренко, М.І. Пшеничний, А.В. Сердюк, С.А. Рець, Ф.П. Сизоненко, П.П. Соса та ін.), які були сфокусовані на таких визначеннях: початки міста варто віднести до IV–VI ст. н.е. (С.А. Рець); місто виникло у часи Давньоруської держави (XI–XII ст.) (Г.С. Сизоненко, Ф.П. Сизоненко); «чорноклобуцька» версія – XII ст. (А.В. Сердюк); 1284–1286 рр. – (М.Ф. Пономаренко), який посилався на дані археологічних досліджень, на запис Густинського літопису, а також на твердженнях М.С. Грушевського, про виникнення укріплення, а згодом міста у часи послаблення впливів Золотої орди. Про що М.Ф. Пономаренко неодноразово підкреслював у публікаціях ЗМІ, а також на сторінках «Українського історичного журналу», у публічних виступах. Його твердження були підтвержені відомим істориком Інституту історії України Ф.П. Шевченком. Саме ці точки зору були донесені до розширеного засідання вченої ради інституту історії УРСР. Після тривалої дискусії була зафіксована остання версія для подальшого опрацювання.

Валерій Ластовський оприлюднив авторську версію про виникнення міста у 1360–1380-х рр.

Питання про заснування міста Черкас обговорюється ще від XVI ст., коли була зафіксована всім відома легенда 1552 р., яка, втім, у тому ж столітті зустріла й своє заперечення (в особі С. Герберштейна) з приводу ототожнення засновників з черкесами.

З тих пір щодо цього питання в науковому світі накопичилося кілька основних версій з різними варіаціями, але у 1980-х роках запанувала, все ж таки, т.зв. «черкеська» версія, яка була суто російсько-радянським витвором, внаслідок чого у 1986 р. й було помпезно відсвятковано 700-річчя міста.

Перед сучасними ж дослідниками сьогодні постають достатньо прості завдання щодо з'ясування походження Черкас: 1) проаналізувати реальні джерела (археологічні та писемні), 2) зрозуміти логіку тих процесів, які проходили в ході появи міста, 3) з'ясувати, які причини стали безпосередньою передумовою його заснування, 4) пояснити генетичний зв'язок між назвою міста і його появою.

Важливим моментом є те, що при всіх попередніх версіях завжди ігнорувався фактор вибору місця для заснування Черкас. Якщо звернути увагу на його розташування, то очевидно стає, що воно не могло з'явитися внаслідок міграції кочових чи напівкочових переселенців із Сходу чи Півдня. По-перше, тому, що місто Черкаси з'явилося на узвишші правого берегу Дніпра (по лінії Київ – Канів – Черкаси – Чигирин) і вочевидь його призначенням було контролювати шлях по Дніпру та лівий берег річки і, відповідно, річкові переходи та переправи. По-друге, для кочових чи напівкочових переселенців набагато важливішим було б встановлювати контроль за територіями не на берегових схилах правого берегу Дніпра, а десь у глибині правобережного простору (найяскравішим прикладом цього може бути золотоординське місто XIV ст. у Торговиці).

Назва міста безумовно пов'язана із його першими поселенцями-засновниками. Але більшість версій або ігнорували цей момент, або все пояснювали простим співставленням назви Черкас із черкесами чи власним іменем якоїсь невідомої особистості. І, при цьому, завжди ігнорувалося те, що назва топографічна «Черкаси» завжди хронологічно рухалася (по зафіксованим топонімам) з Заходу на Схід, а не навпаки. Наприклад, найдавніша назва з коренем «черкас» зафіксована в басейні річки Дністер – це річка Черкаська, яка є правою притокою Серета.

Все зауважене щодо джерел, логіки історичного процесу, причин появи та назви міста цілком чітко узгоджується з висновками, викладеними у 2016 р. в монографії «Археологія та рання історія Черкас» (автори Д. Куштан та В. Ластовський). Там доводиться, що місто Черкаси могло з'явитися лише в рамках 1360–80-х рр., а його засновниками були піддані подільських князів Кوریатовичів, можливо, вихідці із західноукраїнських земель.

Дмитро Куштан запропонував розглядати проблему виникнення міста Черкаси у межах моделі: наукові дослідження vs міфи та містифікації.

Напевне жодне місто в Україні не має такої спотвореної вигадками історії, де поряд із фольклорними легендами існує безліч імперсько-радянських наративів та псевдо-патріотичних фантазій. Чимало з них стосуються виникнення міста. Ці теорії можна поділити на чотири основні групи: доісторична, давньоруська, післямонгольська та литовська.

Доісторична теорія походження Черкас, за якою місто, нібито, з'явилося чи то 5000, чи 2500 або 1500 років тому («Прамисто, старше за Давній Вавілон», Черкаси-Гелон та ін), є продуктом фантазій деяких провінційних істориків і дилетантів, які не уявляють жодної різниці між освоєнням певної території в різні часи та появою на її місці міста.

Теорія про давньоруський вік Черкас (від X–XII ст.) представлена кількома версіями, найвідомішими з яких є чорноклобуцька та касозька. Перша пов'язує виникнення міста з тюркськими племенами чорних клобуків, які у 2 й пол. XII – поч. XIII ст. мешкали на південних кордонах Русі (головно в Пороссі). Друга – з касогами, північнокавказьким народом, пізніше відомим, як черкеси-адиґи, котрих, нібито, до Подніпров'я депортували руські князі: Святослав – у X ст., або Мстислав Тмутороканський – у XI ст. В основі цих версій лежало намагання пояснити витоки українських козаків-черкасів: від чорні клобуки → чорні аси → черньаси → черкаси, або касоги → косаки → козаки. Всі ці здогадки є помилковими, адже засновані на домислах і вільних інтерпретаціях літописів. До того ж територія, де постали Черкаси, знаходилася за межами Давньоруської держави, південні кордони якої на Правобережжі проходили по р. Рось. Не дивно, що тут відсутні й будь-які археологічні знахідки давньоруського часу. З цих саме причин безпідставними є намагання деяких дослідників локалізувати в районі Черкас легендарні топоніми: Татинець, Острів русів, Артанію.

Офіційною на сьогодні є черкеська теорія походження Черкас, згідно з якою місто було засноване у 1286 р. (1986 р. урочисто відзначається ювілей – 700-річчя). В її основі – гадана подібність топоніму «Черкаси» та етноніму «черкеси», яким відводиться провідна роль в появі міста. Насправді ж ця теорія є історичною фальсифікацією, сфабрикованою у 2-й пол. XVIII ст. російськими імперськими істориками В. Татищевим та І. Болтіним, які «вдосконали» літописну оповідь про розорення у 1283 р. розбійницьких «Охматових слобід» на Курщині: мешканцями цих слобод, нібито, були черкеси, недобитки яких примандрували до Дніпра, де стали козаками-черкасами й заснували місто, назване їх іменем. Насправді, в першоджерелах немає жодної (!) згадки а ні про черкесів, а ні про Черкаси. Головна ж мета татищевсько-болтінської містифікації – дискредитувати козацтво: ті мов є в Наддніпрянщині зайдами й нащадками розбійників. Втім цей російсько-імперський наратив досі успішно культивується, в тому числі за сприяння міської влади, про що свідчить цьогорічне святкування 738 річниці від «заснування» Черкас.

Єдиною теорією виникнення Черкас, яка має беззаперечні історичні, правдиві документальні та археологічні підтвердження, є литовська. За нею ця подія відбулася після 1362 р., коли війська Великого князівства Литовського (ВКЛ) на чолі з великим князем Ольгердом розбило армію Золотої Орди в битві на Синій Води (р. Синюха на Кіровоградщині). Молода Литовська держава скористалася послабленням Орди внаслідок «Великої замятні» й здійснила експансію на схід та південь, поглинувши Сіверщину, Київщину та Поділля. Зрозуміло, що закріплення синьоводської перемоги потребувало необхідної прикордонної організації. Із літописних джерел відомо, що відвойовані землі від Дністра до Дніпра Ольгерд передав своїм племінникам подільським князям братам Коріатовичам, а очолюване ними Подільське князівство мало стати буферною зоною між ВКЛ та Ордою. Саме з діяльністю Коріатовичів пов'язують будівництво «ланцюжка» прикордонних замків на південних рубежах ВКЛ (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокилець, Звенигород та ін.), де Черкаси були крайнім східним форпостом. Найраніша достовірна згадка про Черкаси міститься в «Списку руських міст дальніх і ближніх» – там вони знаходяться в переліку подільських міст (писемна пам'ятка створена між 1387 та 1392 рр.). Інша згадка про місто датована 1392 р., вона стосується «черкаського воєводи» пана Бедриха, слуги подільського князя Федора Коріатовича. Про заснування Черкас не раніше 2-ї пол. XIV ст. свідчать і археологічні розкопки в історичній частині міста (замчище на Дзеленьгорі з прилеглими територіями, включаючи Поділ).

Юрій Михайлюк оприлюднив авторську версію, розроблену разом з професором Віталієм Масненком, щодо виникнення міста Черкаси у період ординської зверхності.

На користь цієї наукової гіпотези запропоновані наступні аргументи.

1. Територія сучасної Черкащини в епоху середньовіччя була складовою частиною Великого кордону (фронтиру), що справляло значний вплив на розвиток краю (у тому числі й на його етнічну структуру). Унаслідок монгольського завоювання регіон наприкінці 1245 р. увійшов до сформованого на Правобережжі улусу Куремси. Відтак у районі сучасних Черкас виникло засноване, ймовірно, переселенцями зі степу (аланами) поселення. Воно було регіональним/прикордонним адміністративним осередком ординського улусу. Саме про нього згадує у своїх подорожніх записках (лютий 1246 р.) італійський дипломат Плано Карпіні: «Ми прибули до селища, іменованого Канов, котре перебувало під безпосередньою владою татар. Начальник селища дав нам коней і супровід до іншого селища, начальником котрого був алан Міхей». Аргументи на користь локалізації «селища Міхея» в районі Черкас чи неподалік: часові розрахунки й географічні реалії пересування Карпіні; аналогія відрізка подорожі Карпіні з литовськими часами, коли лінія Київ–Канів–Черкаси була складовою міжнародних дипломатичного і торгівельного шляхів (підтверджується констатацією документами давності їх функціонування); результати дослідження Б. Черкаса: Черкаси вже тоді відійшли до Подільської землі – складової частини улусу Куремси. Як наслідок, приєднання згодом Ольгердом Поділля до своїх володінь відбулося у межах цілісної разом з Черкасами області, яка далі функціонувала у формі князівства Коріатовичів.

2. Одним з найдавніших писемних джерел, де згадуються Черкаси, є «Список руських міст, далеких і близьких» («А се Польскыи грады: Камень, Иловечь, Бряславль, Соколецъ, Звенигородъ, **Черкасы**, Чернень, Новый городокъ, Венича, Скала, Бакота»). Найновіше

дослідження дати виникнення «Списку...» (Е.М. Зайковський) окреслює її 1320–40-ми рр. Також у переліку подільських градів «Списку...» не згадується м. Смотрич, збудоване князями Коріатовичами на початку 1360-х рр. Такі реалії доводять, що «Список...» складено в долитовський період. Тож Черкаси тоді вже існували.

3. Згадка м. Черкаси у ханських ярликах литовським князям на руські землі (з огляду на близькість їх змісту, особливо в частині переліку переданих володінь та походження від ярлика кінця XIV ст. ординського хана Тохтамиша) є свідченням існування міста в золотоординські часи.

4. Зафіксовані в подільських документах 1370–90-х рр. факти сплати данини татарам, передусім мешканцями Черкас, свідчать про збереження старих домовленостей (хани давали дозвіл литовським князям володіти та вважати своїми землі правобережжя Дніпра, а взамін отримували регулярну грошову компенсацію (данину). Водночас це була констатація звичної для Черкас справи з часів підпорядкування Орді.

5. Контраргументи версії заснування Черкас подільськими князями Коріатовичами: політичні обставини (домінуючий західний вектор політики князів Коріатовичів у 1366–1393 рр., що вилився у політичне підпорядкування Поділля польській та угорській коронам), несприятлива епідеміологічна та екологічна ситуації в регіоні (епідемія бубонної чуми 1346–1353 рр., посухи 1363–1364, 1266 і 1372 рр., які мали надзвичайно згубні наслідки для всієї господарської, демографічної і соціальної сфер розвитку краю) не могли дати належних можливостей і ресурсів Коріатовичам для зосередження уваги далекому східному пограниччю Подільського князівства, зокрема заснуванню там нових міст.

Дмитро Вирський підтримав версію про виникнення Черкас як епізоду поширення влади Великого князівства Литовського на терени української Наддніпрянщини у другій половині XIV ст.:

«Вважаю, що для цього стали у нагоді значні геополітичні зрушення у регіоні – Велика Зам'ятня в Золотій Орді 1359–1381 рр., розбудова Подільського проекту Коріатовичів, налагодження дніпрового торговельного маршруту вигідного Великому князівству Литовському, яке практично цілком його контролювало. Тому український Лісостеп стає не бар'єрною територією між татарським степом і руським (русько-литовським) лісом, а зоною сезонної активності і плацдармами для наступу аж на ординські центри (аж до Волги), яка вимагає мережі опорних пунктів.

Власне, Черкаси могли розглядатися як заміна старого давньоруського Воїня (міста-порту на кордоні з порожистою ділянкою Дніпра, він був на лівому березі близько гирла Сули; у нових умовах розбудувати такий пункт на безпечнішому правому березі було логічно). Плюс Черкаси могли сприйматися як «подільський порт на Дніпрі». Саме сюди водою можна було швидко організувати підкріплення Поділля з боку верхньодніпровського центру ВКЛ.

Щодо назви «Черкаси» не вважаю філологічні аргументи (наприклад, пояснення з литовської мови) за доказові. Звертаю лише увагу, що у регіоні це слово з'являється раніше за литовську присутність. Теоретично, могло мати місце нашарування (як Сіверщина – від давньоруських сіверян і від нової татарської «сівери»-дичини), але відсутність якось помітної «серійності» (= численних українських назв з литовським корінням) працює проти такого нашарування. На той час скоріше треба чекати русько-татарського суржику у цьому регіоні».

Михайло Сиволап піддержав гіпотезу про заснування Черкаського замку в останній третині XIV ст., але зауважив, що передчасно стверджувати про це, як про доведений факт.

У своїй монографії «Археологія та рання історія Черкас» археолог Дмитро Куштан та історик Валерій Ластовський висунули оновлену гіпотезу про місце (Дзеленьгора), дату (1360–80-ті рр.) і обставини заснування Черкас (наслідок битви на Синіх Водах у 1362 р.), базовану, передусім, на даних археології і яка, як на мене, вже починає переконливо підтверджуватися розкопками останніх років.

Також цілком заслуговує на увагу і гіпотеза про походження назви нашого міста, хоча в даному випадку вона не є настільки переконливою. Все ж цим питанням мали б зайнятися фахові лінгвісти, літуаністи, топонімісти, порівняльні мовознавці. Особисто для мене більш переконливою здається гіпотеза, що ґрунтується на повідомленні турецького історика і

мандрівника Евлія Челебі від 1657 р.: «Її (фортеці Черкаси – прим. авт.) першозасновником був один утікач від татар (віро)-відступник, котрого звали Черкес. По його імені і фортецю назвали Черкес-керман». У цьому випадку Е. Челебі повідомляє про це, як про загальновідомий у його середовищі факт. Ім'я Черкеса, можливого засновника Черкас, лягає в один ряд з іменем алана Міхея (1245 р.), начальника одного з підвладних татарам селищ десь південніше Канева (Василиця? Шпиль?) та черкаського воєводи сілезця Бедриха (1392 р.), першого відомого з писемних джерел керівника черкаського замку. Всіх їх об'єднує те, що у цей буремний час ці керівники чи засновники прикордонних фортець були іноземцями, що, можливо, гарантувало більшу вірність їх сюзеренам.

Незважаючи на мою цілковиту підтримку гіпотези про заснування Черкаського замку на Дзеленьгорі в останню третину XIV ст., як найбільш вірогідної, все ж вважаю дещо передчасним стверджувати про це, як про доведений факт. На цей час археологічно досліджено лиш мізерний відсоток площі замчища та прилеглої до нього синхронної ділянки черкаського Подолу. Тільки подальші масштабні археологічні дослідження цих ділянок найдавніших Черкас та сусіднього середньовічного міського посаду зможуть з часом дати відповіді на питання про заснування Черкас.

* * *

На завершення дискусії учасники «круглого столу» дійшли до згоди, що питання виникнення міста Черкаси є не локальної, а значно вагомішою, загальноукраїнською науковою проблемою, яка й досі потребує подальшого ретельного студіювання. Основна увага має бути приділена продовженням саме археологічних досліджень історичної території міста.

Констатовано, що нинішня «офіційна» дата заснування міста у 1286 р. не підтверджується науковими аргументами.

Також було висловлено сподівання, що наукові дискусії щодо проблеми виникнення міста Черкаси будуть продовжені, що сприятиме наближенню до її розв'язання.

Детальний відеозвіт про роботу «круглого столу» можна переглянути за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=1DjsFTOR5Ts>.

Надійшла до редакції / Received: 29.11.2024

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

